

ALEKSANDRA PANKIEWICZ*

MIGRACJE LUDNOŚCI MORAWSKIEJ W KIERUNKU PÓŁNOCNYM U SCHYLKU IX I W X WIEKU I ICH KULTUROWE KONSEKWENCJE

MIGRATION OF THE MORAVIAN POPULATION TO THE NORTH IN THE LATE 9TH AND IN THE 10TH CENTURIES AND THE CULTURAL CONSEQUENCES THEREOF

Abstract. Migrations are an intangible phenomenon in archaeological research. However, relocations of larger groups of people may be of key significance to the development of older communities. The article is an attempt to indicate the elements of material culture that may be related to the relocation of people from various parts of Great Moravia to Bohemia, Poland and perhaps also Rus'. Possible similarities and differences will be indicated between the specific regions, accompanied by considerations of the way in which these migrations could have changed the cultural picture of the area in the 10th century.

Keywords: migrations, early Middle Ages, Great Moravia, cultural changes.

WSTĘP

W badaniach nad dawnymi społecznościami można wskazywać na rozmaite przyczyny migracji. Były one spowodowane koniecznością szukania nowych siedzib z powodu zagrożenia zewnętrznego, zmian klimatycznych czy nadmiernego powiększenia się danej populacji. W realiach wczesnośredniowiecznych należy się też liczyć z przymusowym przesiedlaniem większych grup ludności¹. Obok migracji masowych miały też miejsca przemieszczenia o charakterze indywidualnym. Powodem tych wędrówek, czy to czasowych, czy stałych, mogła być chęć wzbo-

* ORCID: 0000-0002-1831-6367, Instytut Archeologii, Uniwersytet Wrocławski, ul. Szewska 48, 50-139 Wrocław, ohlap@poczta.onet.pl.

¹ Ten dość powszechny w tym czasie proceder jest doskonale poświadczony zarówno źródłami pisanymi, jak np. relacja o przesiedleniu mieszkańców Giecza do Czech (Kosmas, księga II: II), jak i wynikami badań archeologicznych (np. Kara 2002). Dla badanego tematu praktyki te nie mają jednak zasadniczego znaczenia, bo w warunkach podboju Morawy przez Madziarów ciężko sobie wyobrazić, aby dokonywano translokacji tamtejszej ludności na północ.

gacenia się. Wśród najczęstszych motywów zmiany miejsca zamieszkania wymienić trzeba także czynniki o charakterze rodzinnym, np. zawarcie związku małżeńskiego z osobą pochodzącą z innego regionu.

Celem niniejszego artykułu jest próba uchwycenia przemieszczeń ludności z obszaru Wielkiej Morawy (ujmowanych w tym artykule jako rozległy obszar rozciągający się od północno-wschodniej Serbii, poprzez Węgry, po dzisiejsze pogranicze południowych i środkowych Moraw oraz zachodniej Słowacji) na tereny dorzecza górnej Łaby, Odry, Wisły, górnego i środkowego Dniestru i Dniepru u schyłku IX i w X wieku oraz określenie, czy te domniemane wielkomorawskie fale migracyjne nie wpłynęły w jakimś stopniu na charakter kultury materialnej obszarów, na które dotarły.

Podjęcie takiego tematu niesie szereg niebezpieczeństw. Oczywiście są tu trudności związane z identyfikacją, czy rzeczywiście mamy do czynienia z wędrowką ludzi, czy też z przenikaniem idei lub rozprzestrzenianiem się konkretnej stylistyki wyrobów. Podstawowym problemem jest jednak to, że postrzeganie relacji kulturowych pomiędzy obszarami położonymi w dorzeczu Morawy i górnej Wisły i Odry przez wiele lat było bardzo mocno zdominowane przez dyskusję na temat podległości politycznej terenów południa ziem polskich względem Wielkich Moraw w 2. połowie IX i początkach X wieku (dyskusja na ten temat por. np. Moździoch 2000, s. 180-189; Boroń i Foltyn 2011; Jaworski 2011; Poleski 2017, w tych pracach starsza literatura). W ostatnich dekadach w polskiej mediewistyce trend ten ustępuje na szczęście analizie poszczególnych elementów, które tworzą szersze tło kulturowe tej epoki. Coraz częściej próbuje się też wyjaśnić problem oddziaływań wielkomorawskich w Polsce, Czechach i innych regionach właśnie przez pryzmat zmian cywilizacyjnych tego okresu. Nie bez znaczenia jest radykalna zmiana w postrzeganiu samych Wielkich Moraw, które ongiś traktowane były jako potężne państwo. W chwili obecnej uważa się natomiast, że Morawy za rządów Mojmirowiców nie były wielkim i silnym państwem, ale raczej organizacją wodzowską o ograniczonej samodzielności politycznej (Macháček 2009; 2012). Ostatnio krytycznie podchodzi się także do problemu podległości politycznej i adaptacji wielkomorawskich wzorców kulturowych w Czechach (Štefan 2011; 2014).

„Państwo” wielkomorawskie funkcjonowało zapewne od pierwszych dekad IX wieku po początki X wieku, kiedy to około roku 906 upadło w wyniku niestabilności politycznej, konfliktów wewnętrznych i najazdu koczowniczych Węgrów. W odniesieniu do badań wpływu tzw. kultury wielkomorawskiej (a raczej jej przedstawicieli) na inne obszary europejskie zawężenie chronologiczne tematu do schyłku IX i X wieku, czyli ostatnich lat egzystencji Wielkich Moraw jako organizacji politycznej i okresu już po ich upadku, może się wydawać dziwne, a wręcz metodologicznie niepoprawne. Wiele spektakularnych zjawisk związanych, jak można sądzić, z migracjami Morawian przypada jednak właśnie na ten okres. Idąc nurtem tradycyjnego „dopasowywania” dostrzeganych realiów z dziedziny kultury materialnej do wydarzeń historycznych, najprościej byłoby połączyć te procesy z na-

jazdem Madziarów i upadkiem Wielkich Moraw w początkach X wieku. Problem jest jednak znacznie bardziej złożony, co postaramy się przedstawić w niniejszym opracowaniu.

MIGRACJE LUDNOŚCI W OBRĘBIE MORAW I PÓŁNOCNEGO PRZEDPOLA BRAMY MORAWSKIEJ

Pomijając dyskusję nad lokalizacją i zasięgiem Wielkich Moraw (na temat np. Kouřil 2014 [red.], tam dalsza literatura) do szeroko rozumianego kręgu kultury wielkomorawskiej zalicza się same Morawy, Słowację, Dolną Austrię, Panonię, a także Czechy. Podobieństwa do kultury materialnej Wielkich Moraw odnajdujemy jednak na znacznych obszarach dorzecza środkowego i dolnego Dunaju, a zarazem poszczególne regiony różnią się pod względem stylistyki i frekwencji występowania konkretnych przedmiotów. Jak się uważa, centrum „państwa” wielkomorawskiego stanowiły ośrodki grodowe południa Moraw (np. Mikulčice, Staré Město, Břeclav-Pohansko, Znojmo), zachodniej Słowacji (np. Bratysława, Devín, Nitra, Bojná), północnej Dolnej Austrii (np. Gars-Thunau) i zachodnich Węgier (np. Zalavár).

Właśnie w odniesieniu do centralnych grodów położonych na południu Moraw i zachodniej Słowacji kilkakrotnie pojawiały się sugestie, że oprócz „rodowitych Morawian” przebywały tam także osoby pochodzące z innych obszarów. Przypuszczenia takie wysuwano w stosunku do populacji pochowanej na cmentarzysku Nitra-Lupka. Podkreślano rozmaite związki kulturowe tej ludności, głównie z obszarami południa Europy, na co miałyby wskazywać zarówno biżuteria, ceramika, jak i specyficzne zwyczaje pogrzebowe, jednak kwestia pochodzenia tej grupy nie została ostatecznie wyjaśniona (Štefanovičová 1990, *passim*; Vlkolinská 2009, s. 61; Langó 2012, *passim*). Nie wyklucza się, że pośród wykwalifikowanych wytwórców w ośrodkach na południu Moraw także pojawili się garncarze oraz jubilerzy z kręgu bizantyjskiego, czy raczej szeroko rozumianego południa Europy (np. Hrubý 1965, *passim*; Galuška 2017, s. 69-70). Określenie ewentualnego obcego pochodzenia złotników na Morawach jest jednak bardzo utrudnione, gdyż podobne wzorce produkcji niektórych ozdób pojawiają się na rozległych terenach dorzecza środkowego i dolnego Dunaju i na południu Europy. Dyskusyjne jest także, w jakim stopniu produkcja ozdób w obrębie Wielkiej Morawy była wynikiem wpływów zewnętrznych, a w jakim czynnikiem kształtującym modę na okolicznych terytoriach (por. Chorvátová 2018; Ungerman 2018). To podobieństwo powoduje, że niekiedy określenie proveniencji niektórych wyrobów, zbliżonych formalnie i stylistycznie do wielkomorawskich, jest bardzo utrudnione.

Pomijając problem obecności ludności zamiejscowej w centrach wielkomorawskich, warto też podkreślić, że same Morawy nie są regionem jednolitym kulturowo. Już nawet obszary wokół dzisiejszego serca Moraw, ze stolicą w Brnie, były

uboższe pod względem znalezisk „elitarnych” niż główne grody położone bardziej na południe (np. Procházka, Wihoda i Zapletalová 2011, s. 470-471). Tereny środkowych i północnych Moraw (z wyjątkiem ośrodka w Ołomuńcu) pozostają już natomiast w zasadzie poza strefą luksusowej kultury wielkomorawskiej.

O zaliczeniu Ołomuńca w poczet najważniejszych grodów Wielkiej Morawy zdecydowała skala rozwoju tego ośrodka i bogata kultura materialna. Rozważając genezę ołomunieckiego centrum osadniczego, podkreśla się obfitość znalezisk, także o charakterze elitarnym, z okresu przedwielkomorawskiego (Bláha 1988, *passim*; Šlétzar 2018, s. 120). Z okresem wielkomorawskim wiązany jest dalszy jego rozwój, czego symptomem jest pojawianie się bogato wyposażonych pochówków, uzbrojenia, biżuterii i ceramiki warsztatowej odpowiadających wzorcom najważniejszych ośrodków z południa regionu. W przeciwieństwie do tych ostatnich Ołomuniec w X wieku nie podupada, ale przeżywa swój „złoty wiek”. Wskazuje się na różne przyczyny tego stanu rzeczy – ocalenie przed zniszczeniem przez Madziarów, próba restytucji organizacji kościelnej na Morawach w 899/900 roku, także opierając się na Ołomuńcu, i położenie na szlaku handlowym na linii wschód–zachód, między Pragą a Kijowem (Bláha 1980; 1984; 2001; Šlétzar 2018, s. 116-131). Część badaczy stoi też na stanowisku, że Ołomuniec swój znaczący rozwój w X wieku zawdzięcza temu, że ośrodek ten został zasilony grupą przybyszy z centrum Wielkiej Morawy po najeździe węgierskim. To miałoby wyjaśniać podobieństwo jego kultury materialnej do rozpoznanej na południu Moraw, a odrębność od standardów środkowo- i północnomorawskich (Bláha 1980, s. 36-37; 2001, s. 63; Měřinský 1986, s. 67-68; Macháček 2001, s. 248).

Kierunek migracji ludności ku północy wyznaczają zapewne także stanowiska położone już na Czeskim Śląsku, ale często traktowane jako jedna strefa kulturowa z obszarem północnych Moraw (np. Kouřil i Gryc 2011; 2019, s. 94-95; Kouřil i Procházka 2018). W odniesieniu do tego terenu zakładano możliwość pobytu nawet większych grup ludności pochodzącej z południa. Nie wyklucza się, że załoga zbrojnych – Morawian – stacjonowała od 2. połowy IX wieku na grodzie w Chotěbuzu-Podoboře, ze względu na strategiczne położenie tego miejsca (Kouřil 1997, s. 72-73; Kouřil i Gryc 2011, s. 235-236; 2019, s. 110). Bardzo wyraźne przejawy kultury Wielkich Moraw stwierdzono na cmentarzysku szkieletowym w Stěbořicach. Nie tylko wyposażenie grobów z tego stanowiska, ale przede wszystkim obowiązujący na nim obrządek pogrzebowy (szkieletowy, traktowany w warunkach wczesnego średniowiecza jako jeden z wyznaczników rytu chrześcijańskiego) odpowiada w dużej mierze inwentarzowi pochówków z największych centrów państwa Mojmirowiców na południu Moraw, może tylko nieznacznie ustępuje im przepychem. Spostrzeżenie to skłoniło część badaczy do uznania Stebořic za cmentarzysko skrywające szczątki ludzi przybyłych z południa – z centrum Wielkiej Morawy (Parczewski 1982, s. 127; Kouřil 1994, s. 68; Jaworski 2013, s. 148-157; Kouřil i Tymonová 2013, s. 152-155). Cmentarzysko w Stěbořicach nie jest jedynym przykładem tego typu nekropolii w rejonie Bramy Morawskiej.

Groby szkieletowe, których wyposażenie zdradza intensywne wpływy z Wielkiej Morawy, odkryto też w Hradcu nad Moravicí i Opavie-Malých Hořticach (Kouřil 2004; Jaworski 2013, s. 157-161; Kouřil i Tymonová 2013, s. 155-157).

Dostrzegane na południu Górnego Śląska ślady kontaktów miejscowej ludności z Wielką Morawą, a być może także pobytu grup ludności przybyłej z południa, wiązane są zazwyczaj z domniemaną wyprawą Morawian do Małopolski i/lub zajęciem ziemi Gołęszyców oraz zniszczeniem na tych obszarach lokalnych struktur „plemiennych” (Kouřil 1997, s. 72-73; Boroń i Foltyn 2011, s. 8-12; Kouřil i Gryc 2011, s. 234-236; 2019, s. 110-111; Kouřil i Tymonová 2013, s. 152-159). Kres intensywnych kontaktów tych ziem z domeną Mojmirowiców miał nastąpić wraz z upadkiem Wielkich Moraw w początkach X wieku. Wymowa źródeł archeologicznych nie pozwala jednak na zawężenie chronologii stanowisk w jakiś sposób wiązanych z pobytom Morawian tylko do IX wieku. Dotyczy to przede wszystkim nekropolii w Stěbořicach. Wprawdzie badacze stanowiska datują je ostrożnie na 3. ćwierć IX do IX/X wieku, nie wykluczając całkowicie jego funkcjonowania także w pierwszych dekadach X wieku i migracji części ludności już po upadku Wielkich Moraw, ale cmentarzysko wiąże ewidentnie z „podbojem” ziem w rejonie Bramy Morawskiej jeszcze w IX wieku (Kouřil i Tymonová 2013, s. 157-159). Tymczasem szereg elementów kultury materialnej (ceramika, groty liściowate z trzpieniem) nekropolii może wskazywać na późniejsze założenie miejsca grzebalnego (w 3. ćwierci lub nawet w ostatniej dekadzie IX wieku) i jego funkcjonowanie dłużej niż do początków X wieku (Pankiewicz 2012, s. 277, 286; Jaworski 2013, s. 148-157; odnośnie do datowania grotów liściowatych z trzpieniem zobacz także Ungermań 2011, s. 140-142). Wydaje się również, że należałoby zrewidować pogląd na temat upadku sieci grodów w Bramie Morawskiej u schyłku IX wieku. W odniesieniu do niektórych założeń obronnych (np. Chotěbuz-Podobora, Lubomia) można wydzielić także X-wieczną fazę ich funkcjonowania. Jest ona poświadczona zarówno pojedynczymi datami dendrochronologicznymi (Chotěbuz-Podobora – rok 906 albo po 907; Kouřil i Gryc 2019, s. 110), jak i analizą zabytków, w tym ceramiki (Kouřil i Gryc 2011, s. 233-234, ryc. 17; 2019, s. 110-111; Pankiewicz 2012, s. 128-132, 207-210; Jaworski 2013, s. 180). Dotychczasowy stan rozpoznania tamtejszej kultury materialnej X wieku nie pozwala też jednoznacznie określić, czy na 1. połowę X wieku miałby faktycznie przypadać hiatus osadniczy na tych obszarach. Chronologia wzmiankowanych stanowisk wiązanych z pobytom „Wielkomorawian” skłania zatem do przypuszczenia, że przemieszczenia ludności na te obszary z południa mogły wiązać się z już z okresem po upadku Mojmirowiców (wymowne daty dendrochronologiczne z Chotěbuza-Podobory). Napływ nowych mieszkańców mógł skutkować nie tylko zmianami w kulturze materialnej, ale odbił się także na aspektach życia duchowego, jak choćby na obrzędzie pogrzebowym.

MIGRACJE W KIERUNKU KOTLINY CZESKIEJ I ZAGADNIENIE ADAPTACJI
WIELKOMORAWSKICH WZORCÓW KULTUROWYCH W CZECHACH

Ciekawym przypadkiem są Czechy. Oficjalnie politycznie związane z Wielką Morawą przynajmniej od roku 890, kiedy to cesarz Arnulf miał przekazać te ziemie Świętopelkowi. Sądzi się, że Czesi zrzucili zwierzchność morawską, na rzecz ponownego, bezpośredniego podporządkowania władcom wschodniofrankijskim, po śmierci Świętopelka w 894 roku. Zatem formalnie czas panowania morawskiego w Czechach to zaledwie 4-5 lat. Nieformalnie okres kulturowych bliskich relacji Wielkich Moraw i Czech jest jednak znacznie dłuższy, przypada bowiem przynajmniej na całą ostatnią ćwierć IX wieku. Wyrazem tego może być choćby chrzest księcia czeskiego Borzywoja (pomiędzy 874 a 885 rokiem), inspirowany przez morawskich sąsiadów. Badacze – zarówno czescy, jak i morawscy – są zgodni co do ogromnego wpływu, jaki Wielkie Morawy wywarły na kształtowanie się kultury materialnej, duchowej i społecznej w Czechach. Podkreślano szybką adaptację chrześcijaństwa, a co za tym idzie, zwyczajów pogrzebowych – inhumacji, przynajmniej na terenie Kotliny Czeskiej, przyswojenie przez elity czeskie modelu kultury z terenu „państwa” Mojmirowiców oraz rozpowszechnienie wzorców morawskich w zakresie stylistyki biżuterii (Šolle 1966, s. 7-18, 37-53, 69-99, 147-174; 1997; Profantová 2005; Štefan 2011, s. 348; Boháčová i Profantová 2014).

Szereg analogii do wyrobów wielkomorawskich stwierdzono też w ceramice z terenu Czech, zwłaszcza na stanowiskach datowanych na I. połowę X wieku. Wskazuje się między innymi na nawiązania do ceramiki „blučińskiej” (charakterystyka tej grupy naczyń por. Mazuch 2013, s. 30-53, tabl. 22-32), a także na podobną do naczyń morawskich kremową barwę wyrobów z I. połowy X wieku (Šolle 1966, s. 194-195, 203; Tomková i in. 1994, s. 176-177; Boháčová 1996, s. 224, ryc. 11: 14). Jaskrawym przykładem jest tu ceramika „typu” litoměřického, przypominająca wyroby mikulčického okręgu garncarskiego. Jej występowanie w północno-zachodnich Czechach związane jest często z pobylem grupy uciekinierów z Moraw, choć koncepcję tę nie wszyscy akceptują (Bubeník i Meduna 1994, s. 186; krytycznie Mazuch 2013, s. 92-94). Zwraca też uwagę nagromadzenie w pobliżu Litomierzyc – w rejonie ujścia Ohrzy do Łaby – zabytków staromadziarskich, co pośrednio zdaje się wspierać hipotezę o migracji ludności morawskiej na te tereny (Profantová i Lutovský 1992, s. 3-9). Z drugiej strony, obecność zabytków staromadziarskich na terenie Czech jest zazwyczaj interpretowana jako wyraz kontaktów handlowych lub ślad wędrówki koczowników w czasie wypraw wojennych na zachód (Profantová i Lutovský 1992, s. 14; Michálek i Lutovský 2000, s. 203-206, 234). Mniej czytelne, choć też warte uwagi, jest podobieństwo w mikromorfologii form sztandarowych dla X-wiecznych Czech środkowych naczyń z límcovitym (kołnierzowatym), a potem kielichowatym wylewem, zbliżonych do wyrobów mikulčického okręgu garncarskiego. W X wieku w ceramice z Czech środkowych upowszechnia się też domieszka piasku i ornament łagodnych pasm

linii falistych i prostych – stosowane wcześniej w garncarstwie Wielkiej Morawy (por. Galuška 1994; Macháček 2001, s. 138-141, obr. 99-104; Mazuch 2013, s. 53-67; Tomková 1993, s. 120-121; 2001, 90-96, 88; Tomková et al. 1994, s. 173-177; Bartošková 1997, s. 112-114, ryc. 6, 8; Boháčová 1996, s. 219-226; Boháčová 2001, s. 184, 264, 273-279; 2003, s. 411, 431-454; Pankiewicz 2012, s. 163, 168-169, 285; 2020, s. 62-67; Profantová 2015, s. 57-60, barewny obr. 23: 3-5). Warto też odnotować, że właśnie w X wieku na obszarze Czech dochodzi do przemian, które na Morawach miały miejsce stulecie wcześniej – zamiast ceramiki, która pod względem technologicznym i stylistycznym dominowała na większych obszarach, pojawiają się regionalne „typy” ceramiki o zunifikowanym, wysokim standardzie (produkty lokalnych, wyspecjalizowanych okręgów garncarskich? – np. Bubeník i Meduna 1994; Boháčová 2011, s. 375-380). Zjawisko to można oczywiście próbować odnieść do procesów państwowotwórczych i związanym z tym zapotrzebowaniem na produkty wysokiej jakości, ale nie sposób pominąć tu zbieżności czasowej pojawiania się tych wyrobów z wyraźnymi wpływami wielkomorawskimi/postwielkomorawskimi w garncarstwie z terenu Czech. Warto też odnotować, że w IX wieku w Czechach, mimo zaznaczania się tam wielorakich wpływów kulturowych, w materiałach masowych nie jest widoczna podatność na wpływy zewnętrzne (Pankiewicz 2012, s. 284). Czas uchwyconych przemian (głównie w X wieku) wskazuje natomiast na to, iż mamy tu do czynienia nie tyle z wpływami wielkomorawskimi, ile przyswojeniem pewnych elementów kultury Wielkich Moraw już po ich upadku.

Nie stoi to w sprzeczności z chronologią innych zjawisk kulturowych. Choć w Czechach pierwsze wpływy z domeny Mojmirowiców zaznaczają się już około połowy IX wieku, to część badaczy podkreśla, że szersze ich oddziaływanie widoczne jest właśnie w X wieku (Šolle 1966, s. 194-195, 203; Boháčová i Profantová 2014, s. 144). To przede wszystkim na X wiek przypada czas użytkowania elitarnych cmentarzy w obrębie kształtującego się państwa czeskiego, na których wyposażenie poszczególnych grobów wyraźnie nawiązuje do wzorców wielkomorawskich (np. Pražský hrad, Libice, Budeč, Klecany). Trzeba jednak podkreślić, że dotyczy to wybranych pochówków. Ogólnie inwentarz pochówków jest skromniejszy niż na cmentarzyskach z najważniejszych ośrodków Wielkich Moraw. Przyczyną tego mogą być już zmiany kultury materialnej w toku X wieku i zakorzenienie się chrześcijaństwa – m.in. zakazy wyposażania grobów obowiązujące w świecie chrześcijaństwa zachodniego (Boháčová i Profantová 2014, s. 144). Jednak podobieństwa te mogą być wynikiem zarówno przyswojenia sobie przez elity czeskie pewnych wzorców z Wielkiej Morawy, jak i domniemanej obecności Morawian na tym obszarze. Jak się przypuszcza, po upadku Moraw część wojowników z obszaru domeny Mojmirowiców weszła w skład drużyn zbrojnych u boku Przemysławów (np. Štefan 2011, s. 348).

Niewątpliwy jest także wpływ stylistyki morawskiej na rozwój jubilerstwa na terenie Czech. Zwraca się przede wszystkim uwagę na analogie form gombików i niektórych zausznik, lecz nie można mówić tylko o prostym przeniesieniu wzor-

ców kulturowych w tej dziedzinie. Ozdoby występujące na stanowiskach datowanych na 2. połowę IX i początki X wieku traktowane są niekiedy jako importy z centrów wielkomorawskich. Uważa się jednak, że na terenie Czech środkowych istniał w IX wieku jakiś lokalny ośrodek produkcji biżuterii, wytwarzający wyroby nieco odmienne stylistycznie od wielkomorawskich, a także wykonane z innych stopów metali, w przypadku wyrobów czeskich odznaczające się niższą zawartością złota (Profantová 2009, s. 291-294; Štefan 2014, s. 18-19; Galuška 2017, s. 77-80). W ciągu X wieku wykształca się już natomiast miejscowy standard produkcji jubilerskiej (Šolle 1966, s. 166-175; Kóčka-Krenz 1993, s. 153-154; Štefan 2011, s. 348; 2014, s. 18-20; Galuška 2017, s. 77-80).

Analizując realny wpływ Wielkich Moraw i ich schedy na kulturę Czech w IX i X wieku, trzeba jednak mieć na uwadze, że nie jest to jedyny czynnik, który doprowadził do jej ostatecznego uformowania się. Dla rozwoju Czech równie istotne były oddziaływania płynące z terenu państwa Franków, a widoczne już co najmniej od połowy IX wieku. To właśnie od zachodniego sąsiada, nie z Moraw, mogły zostać przyjęte niektóre trendy dotyczące budownictwa obronnego, jak choćby zastosowanie oblicówki kamiennej wałów w postaci suchego muru. Zwraca się też uwagę na znacznie szersze rozpowszechnienie tego typu rozwiązań konstrukcyjnych, wykraczające zarówno poza tereny Moraw, jak i Rzeszy (Procházka 2009a, s. 19-85; Kos 2012). Podobne uwagi czyniono na temat budownictwa sakralnego (Štefan 2014, s. 14-15). Z wpływami zachodnimi łączy się także manifestacja zjawisk związanych z rozwojem chrześcijaństwa. Podkreśla się znaczenie przyjęcia chrztu przez czterestu książąt czeskich w Ratyzbonie w 845 roku, na kilka dekad przed chrztem Borzywoja (Štefan 2014). Z Rzeszy frankijskiej zarówno do Czech, jak i na Morawy docierało ponadto wiele innych elementów kultury elitarniej, niektóre z nich (np. związane z jubilerstwem i produkcją uzbrojenia) były twórczo modyfikowane przez słowiańskich producentów. Nie można więc zakładać, że materialne przejawy kształtowania się wyższych klas społecznych w okolicach Pragi było wyłącznie wynikiem kontaktów z domeną Mojmirowiców (przekrojowo na temat tych zjawisk Štefan 2014, *passim*). Niemniej jednak wpływy morawskie w Czechach są wyraźnie widoczne, a ich oddziaływanie nie kończy się wraz z początkami X wieku.

MIGRACJE W KIERUNKU PÓŁNOCNO-WSCHODNIM I ZAGADNIENIE ADAPTACJI WIELKOMORAWSKICH WZORCÓW KULTUROWYCH W EUROPIE WSCHODNIEJ

Wpływów jubilerstwa wielkomorawskiego dopatrywano się także na terenie Rusi. Miały się one przejawiać obecnością niektórych form lunul (głównie egzemplarzy z kratkowaną powierzchnią – Duczko 2003; Rjabceva 2014, s. 174; Fig. 4), zausznice (typ wołyński, typ Świątniki, okazy zbliżone do „typu” Nitra-Lupka i inne zausznice z kilkoma pacioremami nanizanymi na kabłąk, zdobionymi granulacją;

Rjabceva 2014, s. 170-174, ryc. 2, 3), pierścionków (egzemplarze z oczkiem w formie guza zdobione filigranem i granulacją – Rjabceva 2014a) i krzyżyków (okazy z przedstawieniem ukrzyżowanego Chrystusa – Rjabceva 2014, s. 170-172, Fig. 1). Jako nawiązanie do sztuki jubilerskiej Wielkich Moraw traktowane jest również przez część badaczy wykorzystanie samych zdobień w postaci filigranu i granulacji w biżuterii wytwarzanej w Europie Wschodniej (Rjabceva 2014, s. 172-174; Duczko 2018, s. 537).

Ozdoby tego typu pojawiły się na ziemiach późniejszej Rusi zapewne już w IX wieku, a ich obecność miałyby być wyrazem funkcjonowania szlaku północ-południe (Duczko 2003). Jednak jeszcze częściej biżuteria analogiczna do spotykanej na Wielkich Morawach występuje na stanowiskach ruskich datowanych na X i początki XI wieku (Rjabceva 2014; Duczko 2018, s. 544). W przypadku poszczególnych ozdób (np. pierścionków z oczkiem w formie guza, zdobionych filigranem i granulacją) czas ich występowania przypada na X-XII wiek (Rjabceva 2014a, s. 143-152). Zwraca się przy tym uwagę, że te wyroby niekoniecznie musiały pochodzić z samych Moraw. Mają one bowiem analogie w szeroko rozumianym kręgu naddunajskim – między innymi na terenie dzisiejszej Bułgarii i Rumunii, a w niektórych przypadkach także na obszarach byłej Jugosławii (Rjabceva 2014, s. 172-176; 2014a, s. 152-162; na temat genezy i analogii biżuterii wielkomorawskiej także obszernie Ungerman 2018, *passim*). Istotne jest również to, że właśnie na Rusi kontynuowana jest produkcja niektórych wyrobów jubilerskich, w czasie kiedy zanikają one już na samych Morawach (Rjabceva 2014a). Wskazywano też na możliwość pochodzenia niektórych wzorców bezpośrednio z Bizancjum. Niemniej raczej nie są to tylko importy. Przymierzalnie ich lokalną produkcję na Rusi podjęli wytwórcy wywodzący się właśnie z kręgu naddunajskiego, w tym z Wielkich Moraw (Rjabceva 2014; Duczko 2018). Rozdzielenie stref tych wpływów ani terytorialne (wszak osią dawnych Wielkich Moraw była dolina środkowego Dunaju), ani kulturowo właściwie nie jest możliwe.

Oprócz biżuterii zwracano już uwagę na podobieństwo stylistyczne i technologiczne niektórych form naczyń z terenu Rusi i Wielkich Moraw (Rjabceva 2014, s. 174). Studia nad śledzeniem analogii kulturowych w tej kategorii zabytków między wzmiankowanym regionami nie są jednak jeszcze zaawansowane.

Osobnym zagadnieniem jest także możliwość pobytu pojedynczych osób, czy też większych grup ludzkich na Rusi. Wyznacznikiem migracji w tym przypadku może być wyposażenie grobowe. Na ewentualne elementy związane z kulturą Wielkich Moraw zwrócono uwagę w odniesieniu do cmentarzyska w Podhorcach (laptopisowym Pleśniku, położonym w obwodzie lwowskim). Nie wykluczano, że wpływem z tego kręgu może być umieszczenie w ustach zmarłych spoczywających w wielkich mogiłach złotych blaszek lub drucików, interpretowanych jako obol Charona. Złoto stanowiło na Rusi rzadkość, a wyposażenie grobowe właśnie w postaci złotych blaszek czy monet pojawiało się na niektórych stanowiskach wielkomorawskich (Mikulčice, Nechvalín). Powszechność tradycji obola zmarłych oraz

występowanie przedmiotów złotych w takim kontekście także na stanowiskach z innych stref kulturowych (w tym ziem polskich) skłania jednak do uznania, że w przypadku Podhorców mamy do czynienia z ponadregionalną tradycją, niekoniernie wywodzącą się właśnie z południa (Liwoch 2018, s. 50).

Koncentrację ozdób przypominających wyroby wielkomorawskie stwierdzono na cmentarzysku w Gniezdowie (Duczko 2003; Rjabceva 2014; 2014a). W obrębie nekropolii odkryto także czekan typu *bradatica* charakterystyczny przede wszystkim dla obszarów ścisłego centrum dawnego „państwa” wielkomorawskiego (Kotowicz 2009, s. 390-391; 2013, s. 53).

W tym kontekście kuszące byłoby doszukiwanie się na ziemiach Europy Wschodniej przybyszy z obszaru dawnych Wielkich Moraw – zwłaszcza wyspecjalizowanych wytwórców i być może wojowników, jest to jednak nadinterpretacja. Przyczyny adaptacji tych wzorców kulturowych były zapewne odmienne. Nawiązania do stylistyki wyrobów jubilerskich z obszaru dorzecza Morawy były odnajdywane przede wszystkim w ważnych ośrodkach funkcjonujących na szlaku od Waregów do Greków (np. Stara Ładoga, Nowogród, Kijów – Duczko 2003; Rjabceva 2014; 2014a). Zatem rozpowszechnienie się wyrobów „w typie wielkomorawskim” na tym obszarze jest najpewniej wynikiem kontaktów handlowych. Oczywiście jest jednak, że wędrowały nie tyle przedmioty, ile przewożący je ludzie².

Obok sygnalizowanego już problemu precyzyjnej identyfikacji obszaru inspiracji dla poszczególnych ozdób podkreśla się też rolę funkcjonowania szlaków wymiany towarowej (zwłaszcza szlaku Praga – Kijów w X wieku) i migracji ludności nie tylko z terenu Moraw, ale także z obszaru dorzecza dolnego Dunaju (np. Rjabceva 2014, s. 176; Alimov 2018). Nieprzypadkowo to właśnie obszar pomiędzy ujściem Dunaju a Dniepru jest – z racji swojego specyficznego położenia – najbardziej nasycony zarówno elementami z kręgu naddunajskiego, jak i północnoruskiego (Rjabceva i Telnov 2010; Rjabceva 2013).

ŚLADY EWENTUALNYCH MIGRACJI NA ZIEMIE POLSKIE

W odniesieniu do ziem polskich, a zwłaszcza ich południowej części, niejednokrotnie podnoszono problem wpływów kulturowych z terenu Wielkich Moraw i ich adaptacji, ale rozważania te często ukierunkowane były na zagadnienie politycznej podległości wobec morawskiego sąsiada. Celowo pomijam tu całą obszerną dyskusję nad wpływami wielkomorawskimi na terenie południa ziem polskich. Zagadnienie to zostało już nader szeroko omówione (np. Boroń i Fołtyn 2011; Jaworski 2011; Poleski 2017; Pankiewicz 2020) i nie widzę zasadności, aby po-

² Ten pobieżny przegląd wymaga z pewnością uzupełnienia i służy tylko zasygnalizowaniu obecności elementów kultury wielkomorawskiej i postwielkomorawskiej na Rusi. Problem ten zasługuje jednak na szersze studia.

wielac wielokrotnie przytaczane poglądy innych badaczy. Obecność znakomitej większości wyrobów w typie wielkomorawskim interpretowana jest jako wyraz kontaktów handlowych, których wynikiem mogło być pojawienie się na ziemiach polskich przedmiotów proveniencji południowej, przede wszystkim elementów uzbrojenia i biżuterii, lokalnej produkcji naśladowczej (także najpewniej obejmującej niektóre egzemplarze broni i ozdób) oraz wspólnych tradycji kulturowych (na te tematy szerzej: Wachowski 1997, s. 37-39; Kotowicz 2005, s. 120; Strzyż 2006, s. 42-44; Ginalski, Glinianowicz i Kotowicz 2013, s. 399, 401; Poleski 2013, s. 123-124, 181-182; 2017, s. 97-98). W pełni zgadzam się z tymi ustaleniami, ale chcę wyeksponować rzadziej podnoszony problem pobytu na ziemiach polskich pojedynczych osób lub całych grup przybyszy z południa. Chociaż jest to koncepcja dość niepopularna, możliwość taką zakładała większość badaczy interesująca się tym zagadnieniem (np. Ablańowicz 1997, s. 81; Buko 2000, s. 149; Boroń i Foltyn 2011, s. 8-12; Jaworski 2011, s. 57; Pankiewicz 2012, s. 255, 273-282; Jurek 2014, s. 19-20; Moździoch 2016, s. 144-146).

Wskazywano na różne przyczyny takich migracji. Wśród najczęstszych z nich wymienia się kontakty handlowe. Przyczyną obecności wyrobów „wielkomorawskich” mogła być też ich zguba lub utrata przez właściciela. Występowanie uzbrojenia wiązane jest niekiedy z działaniami o charakterze militarnym, chociaż chyba silniej akcentuje się kwestię wymiany dóbr materialnych po obu stronach Karpat i Sudetów. Ostatnio coraz częściej sygnalizuje się, że obecność przybyszy z południa mogła być też związana z handlem niewolnikami. Jego rola jest podkreślana zarówno w odniesieniu do najważniejszych centrów wielkomorawskich, jak i bałtyckiej strefy gospodarczej (Štefan 2011, s. 346-348; Urbańczyk 2012, s. 121-124; Moździoch 2016, s. 144-146). Przypuszcza się, że tym intratnym zajęciem parały się niewielkie grupy zbrojnych, których śladem bytności byłoby występowanie niektórych zabytków proveniencji południowej na terenie ziem polskich (zwłaszcza militariów) (Moździoch 2016, s. 144-146).

Wizyty w celu wymiany dóbr miały raczej charakter krótkotrwały, ale w przypadku niektórych stanowisk zakładano także dłuższą, czy wręcz stałą, obecność przybyszy z południa. Wśród takich miejsc wymienia się najczęściej stanowisko w Gilowie na południu Dolnego Śląska. O pobycie tu ludności obcej mogą świadczyć nie tylko liczne przedmioty wywodzące się z kręgu wielkomorawskiego, ale całokształt kultury materialnej obejmujący także ceramikę i inne przedmioty codziennego użytku oraz sama forma grodu i zastosowane podczas budowy rozwiązania konstrukcyjne jego umocnień, mające ścisłe analogie na południu (Jaworski 2005, s. 125-164, 271-227, 272-277, 319, 322; 2012, s. 218-221). Jak sugerowano, obecność przybyszy z południa w Gilowie mogłaby się wiązać z próbą rozciągnięcia, przynajmniej częściowej, kontroli nad tymi terenami i obstawieniem punktu na szlaku północ-południe. Czas funkcjonowania grodu w Gilowie został ustalony na podstawie przedmiotów, w tym importowanych i pojedynczych dat dendrochronologicznych na schyłek IX i początki X wieku (Jaworski 2005, s. 77-87), co

znakomicie pasowałyby do okresu ekspansji Wielkich Moraw pod panowaniem Świętopełka i hipotetycznego podboju Śląska i Małopolski. Chronologia stanowiska nie jest jednak tak ścisła. Pewne wątpliwości mogą budzić uzyskane daty: po 873 i po 891 roku. Na tej podstawie stwierdzono, że drzewa zostały ścięte w latach 90. X wieku (Krapiec 2001). Daty te mogą jednak wskazywać też na późniejszą aktywność budowlaną mieszkańców grodu. Stratygrafia w okolicach wału zdaje się potwierdzać istnienie dwóch faz funkcjonowania stanowiska (Jaworski 2005, s. 209). Wskazuje się też na cechy ceramiki ze stanowiska, które mogą być przesłanką użytkowania tego miejsca także w kolejnych dekadach X wieku (Pankiewicz 2012, s. 260-261). Egzystencja grodu po upadku Wielkich Moraw jako „państwa” jest więc wysoce prawdopodobna. Wysuwano wręcz przypuszczenia, że został on wzniesiony jeszcze w IX wieku, ale na początku X wieku jego załoga została zasilona przez kolejną grupę przybyszy (uciekinierów?) z południa (Pankiewicz 2012, s. 259-261).

Podobne zastrzeżenia co do ścisłości datowania można właściwie odnieść do większości stanowisk, na których znaleziono przedmioty o cechach wielkomorawskich. Problemem jest przede wszystkim „dopasowywanie” chronologii całych zespołów do znalezisk, które uchodzą za dość dobre datowniki. Tymczasem funkcjonowanie znacznej części grodów i osad, z których takie przedmioty pochodzą, można datować wyłącznie ramowo na VIII-X wiek, lub jeszcze szerzej (por. Boroń i Foltyn 2011, katalog; Poleski 2013, Zestawienia stanowisk i znalezisk do rycin, s. 8-19). Przyglądając się uważniej kontekstowi znalezienia tych zabytków, można też stwierdzić, że pozycja stratygraficzna ich odkrycia jest często niepewna lub wcale nie wskazuje na to, że trafiły one do ziemi jeszcze w IX wieku. W przypadku wielu z nich czas ten należałoby przeciągnąć do X wieku, przy czym nie zawsze do początków tego stulecia (por. Pankiewicz 2020, s. 129-138, tam dalsza literatura). Zazwyczaj, niejako automatyczne, zakładano też, że okres kontaktów ludności kręgu wielkomorawskiego z obszarem ziem polskich, a zwłaszcza ich części południowej, przypadał głównie na 2. połowę IX, względnie początki X wieku, natomiast po upadku Wielkich Moraw gwałtownie się kończy. Nie uwzględnia się tu jednak zarówno rzeczywistego datowania zespołów zawierających wyroby proveniencji południowej, dłuższego czasu funkcjonowania niektórych przedmiotów, jak i problemu migracji ludności z południa, które mogły nastąpić już w X wieku.

Sugestie dotyczące pobytu ludności z dawnej Wielkiej Morawy czyniono nie tylko w odniesieniu do terenów Śląska i Małopolski, ale także obszarów położonych dalej na północ. Nie wyklucza się, że grupa z południa zamieszkiwała na grodzie w Czerchowie koło Łęczycy. Świadczyć miałyby o tym elementy uzbrojenia, oporzędzenia jeździeckiego i „płacidel” o analogiach południowych odkryte na stanowisku, a także nazwa samego Czerchowa. Na tej podstawie przypuszcza się, że miejsce to mogło być zamieszkane przez ludność, która uciekła z Moraw

po najeździe Madziarów (Jurek 2014, s. 19-20)³, choć jest to dyskusyjne (Sikorski 2016, s. 252-253). Oprócz Czerchowa militaria w typie południowym odkryto także na innych stanowiskach centralnej Polski i Wielkopolski. Zaliczone są do nich odkryte w kilku egzemplarzach topory typu *bradatica* (Kotowicz 2009, s. 388-392; 2013, s. 53-54), pojedyncze ostrogi płytkowo-nitowe i elementy garnituru ostróg, ewentualnie liściowate groty z trzpieniem (Brzostowicz 2002, s. 51-59, 93-98). Choć ich chronologię określa się głównie na 2. połowę (czy raczej schyłek) IX i 1. połowę X wieku, to w przypadku niektórych stanowisk (np. Ostrów Lednicki) powinna być ona rozciągnięta na cały X wiek. Sygnalizuje się także, że część z tych znalezisk należy łączyć z horyzontem postwielkomorawskim (Brzostowicz 2002, s. 93-98; Kotowicz 2009, s. 388-392; 2013, s. 53-54).

Zapewne też na X wiek przypada pojawienie się w Wielkopolsce i na Kujawach pojedynczych ozdób proveniencji południowej (np. Kurnatowska i Kara 2005, s. 10-12, 15-16, ryc. 3-5; Kara 2009, s. 257-260, 270-272, 312-313), choć typologia przemawiałaby za starszym datowaniem niektórych z nich (np. okucie w tzw. stylu blatnicko-mikulčickim z Ostrowa Lednickiego czy gombik z miejscowości Morawy na Kujawach; odnośnie do tych przedmiotów: Szymański 1962, s. 306-307, ryc. 16; Kurnatowska i Kara 2005, s. 15-16, ryc. 5; Ungerman 2011). Wpływy południowe (aczkolwiek głównie czeskie) stwierdzono też w ceramice ze stanowisk południowej Wielkopolski i północnego Dolnego Śląska datowanych na ostatnie dekady IX, a przede wszystkim X wiek (np. Hilczerówna 1967, s. 134-135; Brzostowicz 1998, s. 414; 2016, s. 41-42; Siemianowska 2010, s. 214-217; 2017, 53-55; Pankiewicz 2012, s. 286, 291; 2020, s. 83-84, 114-115, 148, 158-159).

Uważa się, że obecność elementów „czesko-morawskich” zwłaszcza w obrębie głównych ośrodków kształtującego się państwa Piastów w Wielkopolsce jest wyrazem powstawania sieci połączeń handlowych, w tym szlaku północ-południe. W porównaniu do zabytków proveniencji skandynawskiej czy wschodniej ich udział jest nieznaczny, to jednak zaznaczają się one wyraźnie w całokształcie kultury materialnej tych czasów (np. Kurnatowska i Kara 2005; Urbańczyk 2012, s. 129-165).

Nie wyklucza się także obecności imigrantów z terenu Wielkich Moraw, zwłaszcza w kontekście przejmowania pewnych norm dotyczących umiejętności organizowania struktur państwowych (Kurnatowska i Kara 2005, s. 12-17; Kara 2009, s. 274-275). Ciekawą, choć mocno dyskusyjną, koncepcję rzekomego pochodzenia dynastii piastowskiej od Mojmirowiców zbiegłych z Moraw po najeździe Węgrów rozwinął też nie tak dawno Przemysław Urbańczyk (2012, s. 129-165).

W odniesieniu do ziem w dorzeczu Wisły i Odry podkreślano też podobieństwo niektórych egzemplarzy biżuterii do wyrobów z kręgu wielkomorawskiego. Dotyczy

³ Osobiście nie uważam, żeby obecność zabytków „wielkomorawskich”, którymi nasycone jest całe południe ziem polskich, była dostatecznym argumentem przemawiającym za obcym pochodzeniem ludności zamieszkującej gród. Prezentuję tu jedynie opinie innych badaczy i wskazuję na pewne ścieżki interpretacyjne.

ono przede wszystkim zausznic zdobionych granulacją i filigranem z kilkoma paciorkami, a zwłaszcza okazów koszyczkowatych, z wisiorkiem winogronowatym, malinowatych, typu Świątniki i być może z paciorkami cylindrycznymi. Analogii do wyrobów wielkomorawskich dopatrywano się też w niektórych typach lunul i kaptorg (por. Dostał 1966, s. 30-65, ryc. 7-11; Dekówna 1992, s. 105-114; Kóčka-Krenz 1993, s. 61-67, 151-154; Gliński 1999; Zoll-Adamikowa, Dekówna i Nosek 1999, s. 103-105, 112-115; Szyber 2010; Poleski 2013, s. 132-134).

Mimo oczywistego podobieństwa okazów z ziem polskich do wyrobów morawskich, nie można tu mówić o bezpośredniej kontynuacji ich produkcji na ziemiach polskich. Przeszkodą w takich interpretacjach jest przede wszystkim czas zdeponowania większości okazów biżuterii z obszaru na północ od Karpat i Sudetów przypadający w większości na 2. połowę, a często schyłek X i XI wiek, głównie jego 1. połowę (literatura jak wyżej). Próby wcześniejszego datowania niektórych ozdób na podstawie analogii wielkomorawskich, np. skarbu z Zawady Lanckorońskiej, nie powiodły się ze względu na stylistykę współwystępujących w depozycie ozdób. Wątpliwości nie budzi też datowanie biżuterii pochodzącej ze skarbów i kontekstów grobowych. Koncentracja tych ozdób na obszarze Wielkopolski wskazuje wyraźnie też, że to nie południe było przekąźnikiem w ich dystrybucji na obszar ziem polskich.

Analogie wielkomorawskie niektórych ozdób z terenu ziem polskich nie muszą zatem świadczyć o ich morawskiej genezie. Wyroby te bowiem różnią się od siebie w szczegółach, ale też, co istotne, podobne okazy odnajdywane są także na południu Europy, w obszarze prawobrzeżnego dorzecza Dunaju, a nawet na obszarach przykaukaskich, czy też w świecie arabskim (por. fragment powyżej, także Dekówna 1992, s. 105-114; Kóčka-Krenz 1993, s. 143-157). Przypuszcza się jednak, że na ziemiach polskich wpływy te są wynikiem zaadoptowania pewnych wzorców z terenu Czech. Nie wyklucza się nawet przybycia jubilerów z domeny Przemysłidów (Kóčka-Krenz 1993, s. 151-157; Duczko 2018, s. 537-544). Tak powierzchowna analiza nie może, przynajmniej na obecnym etapie badań, dać odpowiedzi na pytanie, czy na ziemiach polskich mogli przebywać jubilerzy pochodzący z południa. Ponieważ znaczna część biżuterii o cechach południowych z X wieku określana jest mianem „czesko-morawskiej”, nie jesteśmy też w stanie bliżej określić korzeni producentów tych wyrobów.

Kategorią zabytków, która niesie ze sobą pewne możliwości identyfikacji nierodzimych wytwórców, jest ceramika. Stwierdzenie obecności kulturowo obcych materiałów ceramicznych można rozumieć dwojako: albo mamy do czynienia z czerpaniem inspiracji z innych kręgów kulturowych, albo też jest to ślad dalekosiężnego transportu towarów w pojemnikach ceramicznych. Wskazanie, czy jest to import, czy wyrób wykonany lokalnie, jest jednak możliwe dzięki badaniom petrograficznym składu gliny. Za kryterium pozwalające odróżnić zamiejscowe wpływy od zamiejscowych garncarzy uznano natomiast zupełną odmienność pojedynczych naczyń lub całych zespołów od wyrobów regionalnych. Sytuację taką

obserwujemy w przypadku ceramiki z Gilowa, która zupełnie odbiega od standardów śląskich. Pod względem technologicznym przypomina wyroby wielkomorawskie. Stylistycznie też do nich nawiązuje, choć nie jesteśmy w stanie wskazać precyzyjnych analogii z tego obszaru (Jaworski i Rzeźnik 1994, s. 317-319; Pankiewicz 2012, s. 257-261; 2020, s. 71-80). Badania składu masy garncarskiej, prowadzone przez kilka niezależnych zespołów badawczych, nie pozostawiają wątpliwości co do tego, że wszystkie naczynia ulepiono na miejscu (Stoksik 2007, s. 64-81; Łydźba-Kopczyńska i in. 2008; Pankiewicz 2012, s. 225-226). Przypuszczenie, że ceramikę z Gilowa wykonali rzemieślnicy zamiejscowi, wspiera koncepcję o założeniu grodu przez grupę ludności przybyłej z południa (por. fragment powyżej). Wśród naczyń oznaczających się nietypową formą i specyficzną technologią wykonania (wyświecona powierzchnia, jasny wypał) jest też fiasza z grodziska w Kamieńcu, leżącym na pograniczu Śląska i Małopolski. Zupełnie nie przystaje ona do miejscowej produkcji, ma natomiast analogie w naczyniach tzw. nurtu postantycznego, znanych nie tylko z niektórych ośrodków południa Moraw, ale też obszarów położonych jeszcze bardziej na południu (por. Hrubý 1965; Hanuliak 2005; Szóke 2012, 136, Abb. 7; Gergely 2016, s. 300-303, Abb. 10, 16). Okaz ten i kilka innych naczyń o podobnej barwie wypału, lecz bardziej standardowych kształtach, wykonano najpewniej z glin miejscowych (Pankiewicz 2012, s. 242-244, 255, tabl. 60e), ale przez osobę, która była doskonale obeznana z tajnikami produkcji z obszarów dorzecza Dunaju.

Zwraca też uwagę bardzo wysoka jakość ceramiki z niektórych stanowisk Małopolski. Chociaż w odniesieniu do tego obszaru podkreślano już niejednokrotnie podobieństwo do wyrobów z południa, zarówno niektórych grup naczyń (np. tzw. ceramiki chodlikowskiej – Gardawski 1970, s. 85-110, 131-13), jak i pewnych ogólnych cech formalno-stylistycznych wyrobów tego rejonu, to wydaje się, że analogie te w większości są raczej wynikiem wspólnych tradycji garncarskich praktykowanych po obu stronach Karpat (Poleski 2013, s. 181-184; 2017; Pankiewicz 2020, s. 350-365, 358, 395, 399-400). W przypadku niektórych stanowisk czy mikroregionów wytwórczość ceramiczna ma jednak charakter wyjątkowy. Dotyczy to zwłaszcza samego Krakowa i jego najbliższych okolic. Warto podkreślić, że właśnie na tym obszarze stwierdzono bardzo wyraźną koncentrację przedmiotów proveniencji południowej (Poleski 2013, katalog nr 23, ryc. 14 i komentarz do Zestawienia stanowisk i znalezisk do rycin), a sama ceramika zdradza piętno stylistyki zza Karpat (Pankiewicz 2020, s. 102-107).

Spośród małopolskich materiałów ceramicznych szczególnie zwracają uwagę niektóre zespoły ceramiczne z Krakowa-Nowej Huty Mogiły, wraz z którymi odkryto zabytki związane z wpływami południowymi: grzywnę siekieropodobną (obiekt 57/54), depozyt 33 przedmiotów żelaznych, także o analogiach południowych (obiekt 61/58), oraz grot oszczepu i dwa strzemiona (obiekt 6b/62). Trzeba tu jednak zaznaczyć, że zarówno atrybucja kulturowa, jak i datowanie tych wszystkich przedmiotów i ceramiki im towarzyszącej budzi szereg kontrowersji (Hachulska-

-Ledwos 1959; 1965; 1971, ryc. 109; Poleski 1992, s. 130, 133; 2013, s. 162, 127; Zoll-Adamikowa 1992, s. 302-303; Wachowski 1994, s. 133; 1997, s. 133; Strzyż 2006, s. 28, 69, 55, 112-113, 123-124, tab. Va nr 5a, 6a, VIII nr 28, XII nr 12, XVII nr 2, 3; Pankiewicz 2020, s. 102-107). Za czas depozycji większości wzmiankowanych zabytków metalowych najczęściej uznaje się 2. połowę IX – 1. połowę X wieku (literatura jak wyżej), podczas gdy skorupy im towarzyszące datowane są na 2. połowę X-XI wieku (Hachulska-Ledwos 1959, s. 258; 1965, s. 121-122; 1971, ryc. 109). Ceramika z wzmiankowanych zespołów reprezentuje bardzo wysoki standard. Naczynia wykonane zostały z masy garncarskiej opartej na domieszce bardzo drobnej – pylistej. W większości należą one do okazów całkowicie obtaczanych, także z zastosowaniem techniki silnie formującej. Zwieńczone są one rozbudowanymi wylewami. W ornamentyce dominują żłobki dookólne. Na dnach nierzadko pojawiają się znaki garncarskie (Pankiewicz 2020, s. 102-107). Obecność przedmiotów proveniencji południowej w zespołach z tego typu ceramiką mogłaby skłaniać ku przypuszczeniu, że jej doskonały standard może być wynikiem obecności grupy garncarzy niewywodzących się ze środowiska rodzimego, a pochodzących z szeroko rozumianego kręgu wielkomorawskiego, gdzie poszczególne „typy” ceramiki wiąże się z działaniem wyspecjalizowanych warsztatów (Macháček 2001, s. 219-258, ryc. 186; Valášková 2010, s. 28-31; Ungerman 2007, s. 187-195; Mazuch 2013, s. 24-67; Procházka 2017, s. 103-113). Problem w tym, że wyroby te należy najpewniej datować dopiero na zaawansowany X wiek, co wyklucza możliwość istnienia bezpośrednich wpływów wielkomorawskich. Dość prawdopodobne wydaje się jednak, że swój doskonały standard ceramika małopolska może zawdzięczać garncarzom, którzy przybyli w okolice Krakowa dopiero po upadku Wielkich Moraw. Na korzyść tej – dość ryzykownej – hipotezy przemawia to, że w X wieku na samych Morawach następuje stopniowy, ale widoczny, regres produkcji garncarskiej. W tym samym czasie notuje się jej wyraźny rozwój w sąsiednich regionach (w Czechach i Małopolsce). Mankamentem tej teorii jest brak ścisłych odpowiedników naczyń podkrakowskich w ceramice wielkomorawskiej. Naczynia te stylistycznie są zbliżone do wyrobów z Břeclavi-Pohanska i blučíńskiego okręgu garncarskiego (zwłaszcza okazów z Nitry) oraz morawskich okazów tzw. nurtu postblučńskiego, datowanych już na X wiek (por. Hachulska-Ledwos 1971, tabl. XXV: 12, LX: 4-7, LXXX-LXXXII, LXXXVIII: 7-10, LXXXIX: 1-7; Dostál 1975, tabl. 46: 20, 48: 1, 7, 51: 2, 57: 4, 58: 1, 73: 1, 2, 77: 1-3, 80: 1, 14, 98: 1, 3, 4, 85: 9; Bartošková 1997, obr. 13-15, 17-24; Vlkolinská 2009, tabl. I-VI.). Wydaje się, że w X wieku owe wysokie standardy produkcji rozpowszechniły się na większych obszarach Małopolski i Górnego Śląska (Pankiewicz 2020, s. 38-42, 144-146). Problem ten jest jednak ciągle jeszcze bardzo słabo rozpoznany. Doprecyzowania wymaga przede wszystkim chronologia zespołów ceramiki małopolskiej. Nie można też wykluczyć innych źródeł inspiracji dla jej rozwoju. Jak podkreślano, progresywny charakter ceramiki z terenu

wschodniej Polski (Małopolski i Mazowsza) może być także wynikiem związków kulturowych ze strefą kultury Łuka Rajkowiecka (Biermann 2006, s. 283-284).

ZAGADNIENIE ADAPTACJI WIELKOMORAWSKICH WZORCÓW KULTUROWYCH W EUROPIE. ŚLADY MIGRACJI „MORAWIAN” – PRÓBA BILANSU

Analiza adaptacji wielkomorawskich wzorców kulturowych na terenie Europy wskazuje na to, że wpływy kulturowe często mają niewiele wspólnego z wydarzeniami rekonstruowanymi na podstawie bardzo skąpych źródeł pisanych. O ich intensywności nie zawsze przesądza też położenie geograficzne, choć jest to z pewnością ważny czynnik. Dokładne ich rozpoznanie jest bardzo często utrudnione przez nie w pełni jeszcze przez archeologów zrekonstruowane elementy kultury materialnej obszaru uznawanego za „państwo” wielkomorawskie (dotyczy to szczególnie obszarów leżących na południe od dzisiejszej Republiki Czech oraz Słowacji). W jego obrębie dochodziło też do wewnętrznych migracji ludności z rozmaitych zakątków tzw. kręgu wielkomorawskiego, chociażby potwierdzone źródłami pisаныmi przenosiny księcia Pribiny i jego otoczenia z rejonu słowackiej Nitry do zachodniowęgierskiego dziś Zalavaru, niegdysiejszego Blatnohradu (Szóke 2014, s. 51-55). W 2. połowie IX i na początku X wieku mamy zapewne też do czynienia z przemieszczeniami ludności z Wielkich Moraw na pobliskie tereny – być może także na ziemię polskie. Przyczyny tych wędrówek mogły być różne. Najczęściej wymienia się ekspansję terytorialną i próby nawiązania kontaktów handlowych. Jak sugerują wyżej wymienione przykłady, bardzo często mogła być to wędrówka podjęta przez wyspecjalizowanych wytwórców na tereny, gdzie znajdowali oni rynek zbytu dla swoich produktów.

Wydaje się, że migracje te nasiliły się znacząco po upadku Wielkich Moraw około roku 906. Motywem mogła być oczywiście ucieczka przed obcymi kulturowo Madziarami, czego potwierdzenia można się doszukiwać w przytaczanej wielokrotnie wzmiance Konstantyna Porfirogenety o tym, że Morawianie „rozproszyli się i zbiegli do sąsiednich ludów”. Jak się jednak podkreśla w ostatnich dekadach, destrukcja Wielkich Moraw jako tworu politycznego nie pociągnęła za sobą upadku kultury wielkomorawskiej sensu stricto. Nadal egzystowały niektóre centra na południu dzisiejszych Moraw i zachodniej Słowacji, choć dynamika ich rozwoju zdecydowanie spada w ciągu X wieku. Nie stwierdzono też drastycznego upadku w dziedzinie kultury materialnej, w której w kolejnych dekadach X wieku, nawet do około połowy tego stulecia, widać kontynuację wzorców wypracowanych jeszcze za czasów panowania Mojmirowiców. Mimo wszystko niekorzystne zmiany jednak miały miejsce. Dochodzi do zubożenia kultury materialnej, być może jeszcze w ostatnich latach istnienia „państwa” wielkomorawskiego, a na pewno po najeździe Węgrów. Widoczny jest upadek miejscowych elit i dość silna „madziaryzacja” w zakresie uzbrojenia. Reprezentowana wcześniej

bardzo wyraźnie (przede wszystkim na cmentarzyskach) grupa wojów została znacznie zredukowana liczebnie (Kouřil 2016, s. 108-125; 2017, s. 134-138; Kouřil i Procházka 2018, s. 41-44; Poláček 2018, s. 73-88; Galuška, Mitáček i Nývltová-Fišáková 2018, s. 106-110). Biorąc pod uwagę realia polityczne, taki stan rzeczy absolutnie nie powinien dziwić. Ci, którzy nie polegali w walce z najeźdźcą lub nie znaleźli sobie miejsca w nowej rzeczywistości politycznej, jeśli chcieli nadal utrzymywać się ze swojej profesji, to zapewne musieli opuścić dawne centra wielkomorawskie. W dobie krystalizowania się szlaków handlowych na osi północ-południe i wschód-zachód oraz kształtowania się państwowości w przylegających do Moraw od zachodu Czechach, a później na ziemiach polskich i na Rusi, z pewnością było spore zapotrzebowanie na takie kwalifikacje (podkreślić tu trzeba, że te wszystkie nowe twory polityczne w Europie Środkowej i częściowo Wschodniej to organizmy słowiańskojęzyczne, w przeciwieństwie do krzepnącego/umacniającego się w basenie środkowego Dunaju kaganatu, a później państwa, ugrofińskich koczowników – Madziarów /Węgrów). Stąd niektóre znaleziska uzbrojenia i ślady pobytu ludności zamiejskowej, także na ziemiach polskich, rzeczywiście mogą się łączyć z pojawieniem się grup zbrojnych. Precyzyjna identyfikacja takich grup – zarówno ze względu na problem dokładnego datowania, jak i samej interpretacji znalezisk – może być jednak bardzo trudna⁴.

Poza wojownikami migracją na inne tereny zamieszkałe w dużej mierze przez Słowian mogli być też zainteresowani wytwórcy różnych dóbr, poszukujący nowych rynków zbytu. Wysoki poziom techniczny w wielu dziedzinach wielkomorawskiej wytwórczości rękodzielniczej, przewyższający pod względem jakości wyroby powstające dotychczas na nowo zasiedlanych terytoriach, mógł gwarantować wywodzącym się z Dunaju producentom pozostanie przy swej profesji już w zupełnie nowych realiach. I rzeczywiście, właśnie w X wieku na terenach ościenionych względem dawnego „państwa” wielkomorawskiego widzimy szereg wzorców wywodzących się z terenów rządzonych wcześniej przez Mojmirowiców. W Czechach i być może także na ziemiach polskich – w okolicach Krakowa – pojawiają się wytwory profesjonalnych warsztatów garncarskich, które niemal od razu zaczęły wywierać wyraźny wpływ (zarówno technologiczny, jak i stylistyczny) na dotychczasową, lokalną produkcję naczyń. Chyba nie przypadkiem tego typu wyroby występują na obszarach, gdzie funkcjonowały ośrodki władzy, czego doskonałym przykładem jest Kraków.

Podobne zjawiska dotyczyć mogą rozwoju jubilerstwa, chociaż w przypadku wyspecjalizowanych produktów o analogiach wielkomorawskich trzeba mieć na

⁴ Zdaję sobie sprawę z mocno hipotetycznego wydźwięku tych stwierdzeń. Pomijając wszelkie przesłanki świadczące przeciw obecności ludności z południa na ziemiach polskich, jak choćby koronny argument braku cmentarzysk szkieletowych, identyfikacja etniczna na podstawie kultury materialnej jest wysoce niebezpieczna. Zależy mi jednak na pokazaniu pewnego modelu przemian kulturowych wywołanych migracjami, który jest na swój sposób uniwersalny i przystaje nie tylko do ówczesnych realiów.

uwadze, że ich rozprzestrzenienie się mogło być wynikiem kontaktów handlowych i inspiracji kulturowych. Wzorcami dla tych wyrobów były zapewne ozdoby nie tylko z dawnej Wielkiej Morawy, ale z innych terenów dorzecza środkowego i dolnego Dunaju i z obszaru formującego się państwa Przemysłidów.

Taki stan rzeczy skłania do rewizji poglądów na temat charakteru kontaktów ludności zamieszkującej południe ziem polskich z Wielką Morawą. Chociaż nie można oczywiście marginalizować znaczenia związków z południowym sąsiadem w 2. połowie IX wieku, to nie da się już patrzeć na te relacje tylko przez pryzmat przypadającej w ostatnich dekadach IX wieku i na początku następnego stulecia podległości politycznej lub jej braku. Zjawiska zachodzące na znacznych obszarach Europy są w zasadzie paralelne do tych, które obserwujemy na ziemiach polskich i często z takową podległością polityczną nie mają nic wspólnego. Ostatnio coraz częściej podkreśla się też rolę migracji ludności już po upadku Wielkiej Morawy (np. Jaworski 2011, s. 57; Urbańczyk 2012, s. 129-165; Jurek s. 2014, 19-20; Poleski 2017, s. 100-102). Nie można wykluczyć, że miały one większą skalę, niż się powszechnie sądzi. Te przesunięcia dużych grup ludności mogły też w znaczny sposób zdestabilizować dotychczasowy układ sił w lokalnych strukturach terytorialnych i doprowadzić do wykrystalizowania się nowego oblicza kulturowego tej części Europy.

BIBLIOGRAFIA

- Ablamowicz D. 1997, *Górny Śląsk a Wielkie Morawy. Fakty i mity*, w: K. Wachowski (red.), *Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska*, Wrocław, Centrum Badań Śląskoznawczych i Bohemistycznych, s. 77-84.
- Alimov D. 2018, „*Pražská imperia*” i *Lendzâne: razmyšleniâ o poâvleniislavânskoj identičnostj Vostočnoj Evrope*, „*Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*” 2 (24), s. 117-144.
- Balcárková A., Dresler P., Macháček J. 2017, *Povelkomoravská a mladohradištní keramika v prostoru dolního Podyjí*, Brno, Masarykova univerzita.
- Bartošková A. 1997, *Keramický soubor z počátků raně středověkého osídlení budečského předhradí*, „*Památky archeologické*” 88, s. 111-141.
- 2007, *Výpověď keramiky z polohy Žabník k vývoji pohřbívání a sídlení v mikulčickém podhradí*, „*Archeologické rozhledy*” 59, s. 675-712.
- Biermann F. 2006, *Sypniewo. Ein frühmittelalterlicher Burg – Siedlungskomplex in Nordmasowien*, Warszawa, Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Bláha J. 1980, *K počátkům slovanského osídlení olomouckého kopce*, w: B. Dostál, J. Vignatiová (red.), *Slované 6.-10. Století*, Brno, Univerzita J.E. Purkyně, s. 27-40.
- 1984, *Časněslovanská osada v Olomouci a počátky řemeslnicko-kupeckého podhradí*, „*Archaeologia historica*” 9, s. 133-146.
- 1988, *Předběžná zpráva o objevu předvelkomoravského ústředí v Olomouci*, „*Archaeologia historica*” 13, s. 155-170.
- 2001, *Archeologické poznatky k vývoji a významu Olomouce v období Velkomoravské říše*, w: L. Galuška, P. Kouřil, Z. Měřínský (red.), *Velká Morava mezi Východem a Západem. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR*, 17, Brno, Archeologický ústav AV ČR, s. 41-68.

- Boháčová I. 1996, *Nejstarší horyzonty severního traktu Pražského hradu a jejich keramický inventář*, w: Z. Kurnatowska (red.), *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*, t. 1. *Plemiona i wczesne państwa*, Wrocław, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, s. 215-236.
- 2001, *Pražský hrad a jeho nejstarší opevňovací systémy*, w: M. Ježek, J. Klapště (red.), *Pražský hrad a Malá Strana*, Mediaevalia Archeologica 3, Praha, Archeologický ústav AV ČR, s. 179-301.
- 2003, *Keramika*, w: I. Boháčová (red.), *Stará Boleslav. Přemyslovský hrad v raném středověku*, Mediaevalia Archeologica 5, Praha, Archeologický ústav AV ČR, s. 393-458.
- Boháčová I. Profantová N. 2014, *Čechy a Velká Morava – svědectví archeologie*, w: P. Kouřil (red.), *Velká Morava a počátky křesťanství*, Brno, Archeologický ústav AV ČR, s. 134-144.
- Boroň P., Foltyn E.M. 2011, *Na północ od państwa (wielko)morawskiego. Z problematyki badań Górnośląska i zachodnich krańców Małopolski w dobie karolińskiej*, „Zbornik Slovenského národného múzea – Archeológia supplementum” 4, s. 5-37.
- Brzostowicz M. 1998, *Z badań nad ceramiką wczesnośredniowieczną z Bruszczewa, gm. Śmigiel, woj. leszczyńskie*, w: H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński (red.), *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, Poznań, Wydawnictwo PTPN, s. 409-418.
- 2002, *Bruszczewski zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu*, Poznań, Wydawnictwo PTPN.
- 2016, *Ceramika*, w: M. Brzostowicz (red.), *Grodzisko wczesnośredniowieczne w Splawiu, woj. wielkopolskie. Wyniki badań archeologicznych*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” 17, Poznań, Muzeum Archeologiczne, s. 33-43.
- Bubeník J., Meduna P. 1994, *Zur frühmittelalterlichen Keramik in Nord-West Böhmen*, w: Č. Staňa (red.), *Slawische Keramik In Mitteleuropa vom 8. bis 11. Jahrhundert, Internationale Tagungen in Mikulčice*, 1, Brno, Archeologický ústav AV ČR, s. 183-192.
- Buko A. 2000, *Małopolska „czeska” i Małopolska „polańska”*, w: H. Samsonowicz (red.), *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, Kraków, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, s. 199-220.
- Chorvátová H. 2018, *Schmuckkollektionen an der mittleren Donau*, w: E. Nowotny, M. Obenaus, S. Uzunoglu-Obenaus (red.), *50 Jahre Archäologie in Thunau am Kamp. Festschrift für Herwig Friesinger*, Krems, Landessammlungen Niederösterreich und der Donau-Universität Krems, s. 125-137.
- Dekówna M. 1992, *Zausznice koszyczkowate – przyczynek do badań nad pochodzeniem wczesnośredniowiecznych ozdób srebrnych występujących na terenie Polski*, „Archeologia Polski” 37 (1-2), s. 89-122.
- Dostál B. 1966, *Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě*, Praha, Academia.
- 1975, *Břeclav-Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec*, Brno, Universita J.E. Purkyně.
- Duczko W. 2018, *Post-wielkomorawski fenomen. Wczesnośredniowieczna sztuka złotnicza w środkowej i wschodniej Europie*, w: B. Gediga, A. Grossman, W. Piotrowski (red.), *Inspiracje i funkcje sztuki pradziejowej i wczesnośredniowiecznej*, Biskupin–Wrocław, Muzeum Archeologiczne, Polska Akademia Nauk, s. 415-442.
- Galuška L. 1994, *The Development of Slavonic Pottery in the Staré Město Region*, w: Č. Staňa (red.), *Slawische Keramik In Mitteleuropa vom 8. bis 11. Jahrhundert, Internationale Tagungen in Mikulčice* 1, Brno, Archeologický ústav AV ČR, s. 233-242.
- 2017, *Biżuteria i złotnictwo Wielkich Moraw*, w: P. Kouřil (red.), *Wielkie Morawy. Great Moravia, Gniezno–Szczecin, Triglav*, s. 67-80.
- Galuška L., Mitáček J., Nývltová-Fišáková M. 2018, *Uherské Hradiště – Sady: from a Great Moravian Sacral Centre to the Largest Church Necropolis of the Ducal Period in Moravia*, w: P. Kouřil, R. Procházka (red.), *Moravian and Silesian strongholds of the tenth and eleventh centuries in the context of Central Europe*, Brno, Archeologický ústav AV ČR, s. 99-114.
- Gardawski A. 1970, *Chodlik*, cz. 1. *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy*, Wrocław–Warszawa–Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Gergely K. 2016, *Die Überreste des karolingerzeitlichen Herrenhofes und der Befestigung in Mosaburg/Zalavár – Aufgrund der Ausgrabungen von Géza Fehér und Agnes Cs. Sós (1951-1966)*, „Antaeus” 34, s. 287-371.
- Ginalski J., Glinianowicz M., Kotowicz P. 2013, *Elementy „południowe” w kulturze materialnej mieszkańców kotliny sanockiej w IX-X w.*, w: J. Gancarski (red.), *Transkarpackie kontakty kulturowe*

- w okresie lateńskim, rzymskim i wczesnym średniowieczu, Krosno, Muzeum Podkarpackie w Krośnie, s. 381-432.
- Gliński W. 1999, *Wczesnośredniowieczne zausznice z czterema paciorkami z Wiślicy, stan. Regia*, „Sprawozdania Archeologiczne” 51, s. 211-233.
- Hachulska-Ledwos R. 1959, *Wczesnośredniowieczny skarb żelazny z Mogiły, pow. Kraków*, „Wiadomości Archeologiczne” 26, s. 251-260.
- 1965, *Wczesnośredniowieczne strzemią z Nowej Huty-Mogiły*, „Materiały Archeologiczne” 6, s. 117-126.
 - 1971, *Wczesnośredniowieczna osada w Nowej Hucie-Mogile*, Materiały Nowej Huty” 3.
- Haisig M. 1966, *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne ze Śląska*, w: M. Haisig, R. Kiersnowski, J. Reyman (red.), *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Małopolski, Śląska, Warmii i Mazur. Materiały*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 33-66.
- Hanuliak M. 2005, *Netradičné formy nádob z veľkomoravských pohrebiskových lokalít*, „Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied v Nitre” 38, s. 71-78.
- Hrubý V. 1965, *Keramika antických tvarů v době velkomoravské*, „Acta Musei Moraviae” 50, s. 37-62.
- Hilczarówna Z. (Kurnatowska Z.) 1967, *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Jaworski K. 2005, *Grody w Sudetach (VIII-X w.)*, Wrocław, Uniwersytet Wrocławski, Instytut Archeologii.
- 2011, *Czy aby tylko „pogański książę silny wielce, siedzący na Wiślech”?*, w: M. Brzostowicz, M. Przybył, J. Wrześniński (red.), *Swoi i obcy w kulturze średniowiecza*, Poznań–Łąd, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Starostwo Powiatowe w Słupcy, s. 31-60.
 - 2013, *O Wielkomorawianach pochowanych na Śląsku*, w: W. Dzieduszycki, J. Wrześniński (red.), *Migracje*, Funeralia Lednickie 15, Poznań, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, s. 147-169.
- Jurek T. 2014, *Pierwsze wieki historii Łęczycy*, w: R. Grygiel, T. Jurek (red.), *Początki Łęczycy*, t. 3, Łódź, Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, s. 7-196.
- Kara M. 2002, *Osadnictwo ludności pomorskiej i wieleckiej w państwie pierwszych Piastów w świetle znalezisk nekropolicznych z terenu Wielkopolski*, „Slavia Antiqua” 43, s. 45-96.
- 2009, *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*, Poznań, Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Kotowicz P. 2005, *Żelazna przewlecza z grodziska wczesnośredniowiecznego „Horodna” w Trepczy st. 1, pow. Sanok*, „Rocznik Przemyski (Archeologia)” 41/2, s. 113-124.
- 2009, *Dwie wczesnośredniowieczne bradacie z południowej Lubelszczyzny*, w: H. Taras, A. Zakoscielna (red.), *Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi*, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 383-396.
 - 2013, *Analiza kolekcji toporów średniowiecznych*, w: P. Sankiewicz, A. Wyrwa (red.), *Topory średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza*, Lednica, Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, s. 44-101.
 - 2016, *Ostroga płytково-nitowa z Trepczy koło Sanoka*, „Acta Militaria Mediaevalia” 12, s. 243-244.
- Kouřil P. 1994, *Slovenské osídlení Českého Slezska*, Brno–Český Těšín, Archeologický ústav AV ČR, Muzeum Těšínska.
- 1997, *Severní předpolí Moravské brány a zásah velkomoravský*, w: K. Wachowski (red.), *Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska*, Wrocław, „Mimex”, s. 65-75.
 - 2004, *Raně středověký bojovnícký hrob z Hradce nad Moravicí*, „Slovenská archeológia” 52 (1), s. 55-76.
 - 2016, *Starí Maďari a jejich podíl na kolapsu a pádu Velké Moravy aneb Spojenci, sousedé, nepřátelé*, w: J. Macháček, M. Wihoda (red.), *Pád Velké Moravy aneb Kdo byl pohřben v hrobu 153 na Pohansku u Břeclavi. Prameny české historie*, 2, Praha, Nakladatelství Lidové noviny, s. 102-143.
 - 2017, *Ostatnie lata i upadek Wielkich Moraw*, w: P. Kouřil (red.), *Wielkie Morawy. Great Moravia*, Gniezno–Szczecin, Triglav, s. 133-140.
- Kouřil P. (red.) 2014, *Velká Morava a počátky křesťanství*, Brno, Archeologický ústav AV ČR.
- Kouřil P., Gryc J. 2011, *Der Burgwall in Chotěbuz – Podobora und seine Stellung in der Siedlungsstruktur des oberen Odergebietes vom 8. bis zum 9. / 10. Jahrhundert*, w: J. Macháček, Š. Ungerma (red.), *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa*, Bonn, Habelt, s. 217-243.

- 2019, *Czech Silesia in the Early Middle Ages*, “Přehled výzkumů” 60 (2), s. 93-143.
- Kouřil P., Procházka R. 2018, *Moravian Centres between the Mojmirids and Přemyslids*, w: P. Kouřil, R. Procházka (red.), *Moravian and Silesian strongholds of the tenth and eleventh centuries in the context of Central Europe*, Brno, Archeologický ústav AV ČR, s. 41-72.
- Kouřil P., Tymonová M. 2013, *Slovánský kostrový mohylník ve Stébořicích*, Brno, Archeologický ústav AV ČR.
- Kos L. 2012, *Raně středověké fortifikace s čelní kamennou plentou ve střední Evropě*, “*Studia Mediaevalia Pragensia*” 11, s. 117-175.
- Kosmas *Kosmas. Kronika Czechův*, M. Wojciechowska (red.), 1968, Warszawa, PWN.
- Kóčka-Krenz H. 1993, *Bižuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*, Poznań, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza.
- Krąpiec M. 2001, *Wyniki analiz dendrochronologicznych prób zwęglonego drewna z Gilowa*, Maszynopis w Archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Kurnatowska Z., Kara M. 2005, *Na tropie Poznania – eponima naszego miasta*, w: Z. Kurnatowska, T. Jurek (red.), *Civitas posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, Poznań, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, s. 9-26.
- Langó P. 2012, *Délszlávok Nyitrán? Megjegyzések az alsó ivükön tekercselt drótdíszes karikaékszerek klasszifikációja kapcsán*, „*Középkortörténeti tanulmányok*” 7, s. 237-280.
- Liwoch R. 2018, *Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemięckiego w latopisowym Pleśniku (Podhorce na Ukrainie)*, Kraków, Muzeum Archeologiczne w Krakowie.
- Łydzba-Kopczyńska B., Zych E., August C., Rusek G., Pankiewicz A. 2008, *Analytical techniques in provenance determination of archaeological objects from Lower Silesia*, “*Journal of Molecular Structure*” 887, s. 41-47.
- Macháček J. 2001, *Studie k velkomoravské keramice. Metody analýzy a syntézy, modely*, Brno, Masarykova univerzita.
- 2009, *Disputes over Great Moravia: chiefdom or state? The Morava or the Tisza River?*, “*Early Medieval Europe*” 17, s. 248-267.
- 2012, „*Velkomoravský stát*“ – kontroverze středoevropské medievistiky, “*Archeologické rozhledy*” 64, s. 775-787.
- Mazuch M. 2013, *Velkomoravské keramické okruchy a tzv. mladší velkomoravský horizont v Mikulčicích*, Brno, Archeologický ústav AV ČR.
- Měřinský Z. 1986, *Morava v 10. století ve světle archeologických nálezů*, “*Památky archeologické*” 77, s. 18-80.
- Michálek J., Lutovský M. 2000, *Hradec u Němčic. Sídlo halštatské a raně středověké nobility v česko-bavorském kontaktním prostoru*, Strakonice–Praha, Muzeum středního Pootaví, Ústav archeologické památkové péče středních Čech.
- Moździoch S. 2000, *Śląsk między Gnieznem, a Pragą*, w: H. Samsonowicz (red.), *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, Kraków, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, s. 169-198.
- 2016, *From a tribe to a state. The archaeology of the early Middle Ages in the interior area between the Odra and Bug rivers – the so-called “tribal period”*, w: P. Urbańczyk (red.), *The Past Societies*, vol. 5, 500 AD – 1000 AD, M. Trzeciecki (red.), Warszawa, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, s. 123-167.
- Pankiewicz A. 2012, *Relacje kulturowe południowego Śląska i północnych Moraw i Czech w IX i X wieku w świetle źródeł ceramicznych*, “*Studia Archeologiczne*” 43, Wrocław, Uniwersytet Wrocławski.
- 2020, *Pottery at the borderland. Southern influences in Silesia and Lesser Poland in 9th and 10th century*, Wrocław, Yellow Point Publications.
- Parczewski M. 1982, *Plaskowyż Głubczycki we wczesnym średniowieczu*, Kraków, Uniwersytet Jagielloński.
- Poláček L. 2018, *The Faded Glory of Great Moravia: Post-Great Moravian Finds and the Question of Settlement Continuity in Ninth–Eleventh Century Mikulčice*, w: P. Kouřil, R. Procházka (red.), *Moravian and Silesian strongholds of the tenth and eleventh centuries in the context of Central Europe*, Brno, Archeologický ústav AV ČR, s. 73-97.

- Poleski J. 1992, *Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, No. MXXXI, „Prace Archeologiczne” 52.
- 2013, *Małopolska w VI-X wieku. Studium archeologiczne*, Kraków, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”.
- 2017, *Kontakty plemion zamieszkujących dorzecza Odry i Wisły z Wielkimi Morawami*, w: P. Kouřil (red.), *Wielkie Morawy. Great Moravia*, Gniezno–Szczecin, Triglav, s. 95-105.
- Procházka R. 2009, *Moravská keramika kolem r. 1000 – otázka kontinuity a změny*, w: S. Moździoch (red.), *Stare i nowe w średniowieczu. Pomiędzy innowacją a tradycją*, „Spotkania Bytomskie” 6, Wrocław, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, s. 151-186.
- 2009a, *Vývoj opevňovací techniky na Moravě a v českém Slezsku v raném středověku*, Brno, Archeologický ústav AV ČR.
- Procházka R., Wihoda M., Zapletalová D. 2011, *V raném středověku*, w: R. Procházka (red.), *Dějiny Brna. Od pravěku k ranému středověku*, Brno, Statutární město Brno, Archiv města Brna, s. 447-560.
- Profantová N. 2005, *Die Elite im Spiegel der Kindergräber aus dem 9. und 10. Jahrhundert in Böhmen*, w: P. Kouřil (red.), *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas, Raně středověké elity ve střední Evropě*, Brno, Archeologický ústav AV ČR, s. 313-334.
- 2009, *Archeology and written sources on eight to tenth century Bohemia*, “Early Medieval Europe” 17, s. 286-310.
- 2015, *Klečany. Raně středověká pohřebiště*. I, Praha, Archeologický ústav AV ČR.
- Profantová N., Lutovský M. 1992, *Staromad'arské nálezy z Čech*, “Sborník Společnosti Přátel Starožitností” 3, s. 3-16.
- Rjabceva S. 2013, *O balkanskikh svyazyakh naseleniya Prutodnestrovskogo regiona: po materialam nakhodok predmetov tsvetnoy metalloobrabotki*, w: Bonev S. (red.), *Preslav 7. Sbornik*, Wielkie Tyrnowo, Izdatelstvo „Faber”, s. 171-183.
- 2014, *Kontakty východní Evropy s Velkou Moravou*, w: P. Kouřil (red.), *Velká Morava a počátky křesťanství*, Brno, Archeologický ústav AV ČR, s. 159-166.
- 2014a, *Perstni s polusferičeskimi šitkami i specifika prestižního úvelirnogo ubora X–XII vv. naseleniá Vostoč, „Revista Archeologică, serie nouă” 10 (1-2)*, s. 143-167.
- Rjabceva S., Telnov N. 2010, *Alchedarskiy klad i tsentry yuvelirnogo proizvodstva Vostochnoy Yevropy kontsa IX – nachala XI vv.*, “Stratum plus” 5/2010, s. 285-300.
- Rzeźnik P. 2008, *A set of early medieval sheet iron bowls from Gromnik*, w: K. Jaworski, A. Pankiewicz (red.), *Mount Gromnik (Rummelsberg). From the History of Settlement and Management*, Wrocław, Uniwersytet Wrocławski, Instytut Archeologii, s. 143-160.
- Stoksik H. 2007, *Technologia warsztatu ceramicznego średniowiecznego Śląska w świetle badań specjalistycznych i eksperymentalnych*, Wrocław, Wydawnictwo PWT.
- Strzyż P. 2006, *Uzbrojenie we wczesnośredniowiecznej Małopolsce*, Łódź, Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Szöke B.M. 2012, *Kulturelle Beziehungen zwischen Mosaburg/Zalavár und dem Mittelmeerraum*, w: M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar (red.), *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe Archaeological and Historical Evidence*, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa, Leipziger Universitätsverlag, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- 2014, *The Carolingian Age in the Carpathian Basin Budapest*, Hungarian National Museum.
- Szyber A. 2010, *Funkcja i znaczenie kaptory we wczesnym średniowieczu*, w: P. Kucypera, S. Wadył (red.), *Życie codzienne przez pryzmat rzeczy*, Toruń, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, s. 43-62.
- Szymański W. 1995, *Stan wiedzy o zabytkach awarskich z obszarów położonych na północ od terytorium kaganatu*, „Archeologia Polski” 40 (1-2), s. 125-148.
- Šlězár P. 2018, *Olomouc between the Great Moravian and Přemyslid Duchies*, w: P. Kouřil, R. Procházka (red.), *Moravian and Silesian strongholds of the tenth and eleventh centuries in the context of Central Europe*, Brno, Archeologický ústav AV ČR, s. 115-135.
- Šolle M. 1966, *Stará Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechách*, Praha, Archeologický ústav AV ČR.

- 1997, *Čechy v době velkomoravské*, w: K. Wachowski (red.), *Śląsk i Czechoy a kultura wielkomorawska*, Wrocław, „Mimex”, s. 25-30.
- Štefán I. 2011, *Great Moravia, Statehood and Archaeology The 'Decline and Fall' of One Early Medieval Polity*, w: J. Macháček and Š. Ungerman (red.), *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa*, Studien zur Archäologie Europas, 14, Bonn, Habelt, s. 333-354.
- 2014, “Great” Moravia and the Přemyslid Bohemia from the point of view of archaeology, w: R. Antonín (red.), *The Great Moravian tradition and memory of Great Moravia*, Opava, Slezská univerzita v Opavě, Filozoficko-přírodovědecká fakulta, Ústav historických věd, s. 9-36.
- Štefanovičová T. 1990, *Schmuck des Nitraer Typus und seiner Beziehung zu Südosteuropa im 9. Jahrhundert*, “Wosziński Mór Múzeum Évkönyve” 15, s. 215-230.
- Tomková K. 1993, *Ke studiu raně středověké keramiky*, “Archeologické rozhledy” 45, s. 113-126.
- 2001, *Levý Hradec v zrcadle archeologických výzkumů I*, Praha, Archeologický ústav AV ČR.
- Tomková K., Bartošková A., Boháčová I., Čiháková J., Frolík J., Hrdlička L. 1994, *Zum gegenwärtigen Stand des Studiums der mittelalterlichen Keramik in Mittelböhmen*, w: Č. Staňa (red.), *Slawische Keramik In Mitteleuropa vom 8. bis 11. Jahrhundert*, Internationale Tagungen in Mikulčice, 1, Brno, Archeologický ústav AV ČR, s. 165-192.
- Ungerman Š. 2011, *Tzv. blatnicko-mikulčický horizont a jeho vliv na chronologii raného středověku*, “Zborník Slovenského národného múzea – Archeológia, Supplementum” 4, s. 135-151.
- 2018, *Vznik honosného velkomoravského šperku. Stav výzkumu a jeho perspektivy*, w: B. Gediga, A. Grossman, W. Piotrowski (red.), *Inspiracje i funkcje sztuki pradziejowej i wczesnośredniowiecznej*, Biskupin–Wrocław, Muzeum Archeologiczne, Polska Akademia Nauk, s. 509-534.
- Urbańczyk P. 2012, *Mieszko Pierwszy Tajemniczy*, Toruń, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Vikolinská I. 2002, *Pece z lokality, poloha Lupka*, „Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied v Nitre” 35, s. 229-245.
- 2009, *K niektorým aspektom výskytu keramiky na pohrebisku v Nitre-Lupke*, „Archaeologia historica” 34, s. 51-69.
- Wachowski K. 1994, *Problem oddziaływań wielkomorawskich w południowej Polsce w świetle nowych badań*, „Przegląd Archeologiczny” 42, s. 129-135.
- 1997, *Śląsk w dobie przedpiastowskiej. Studium archeologiczne*, Wrocław, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej.
- Zoll-Adamikowa H. 1992, *Zur Chronologie der Awarzeitlichen Funde aus Polen*, w: K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (red.), *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter*, Kraków, Secesja, s. 297-315.
- Zoll-Adamikowa H., Dekówna M., Nosek E.M. 1999, *The Early Mediaeval Hoard from Zawada Lancorońska (Upper Vistula River)*, Warszawa, Instytut Archeologii i Etnologii PAN.